

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser.

771

Title:

Raghunanda

Sarga II

Letter

रघुवंशः सर्ग. २

771	:	Raghuramsha	:	Title
:	:	:	:	Author
:	:	:	:	Editor
:	:	2nd Darga	:	Year, Vols.
:	:	:	:	Publisher
771	:	Incomplete	:	Remarks

771

771

रघुकर्मिकादि
१२५

३२

र. हि. श्रीगणेशायनमः। आशासुराशीभवदंगवल्लीभासेवदासीकृतदुग्धसिं
 १ पुं॥ मंदस्मितैर्नेदितशारदेदुंबंदेरविंदाननसुंदरित्वाम्॥३॥ अथे
 ति। अथनिशानयनानंतरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभा
 तेप्रातः काले जाययासुदक्षिणया प्रतिग्राहयित्र्या प्रतिग्राहितेस्वीका
 रितेगंधमाल्येययासा प्रतिग्राहितगंधमाल्यातांतथोक्तां। पीतंपानम
 स्यास्तीतिपीतः पीतवानित्यर्थः अशादिभ्योजित्यन्प्रत्ययः पीतागावो
 मुक्ताब्राह्मणा इतिमहाभाष्येदर्शनात्। पीतः प्रतिबद्धोवत्सोयस्यास्मां
 ऋषेर्धेनुं वनायवनंगंतुंमुमोच। क्रियार्थोपपदेत्यादिनाचतुर्थः। जा
 यामुदसामर्थ्यासुदक्षिणायाः पुत्रजननमयोग्यत्वमनुसंधेयं। तथा १

श्रुतिः। पतिर्जायांप्रविशतिगर्भो भूत्वासमातरं। तस्यांपुनर्नवोभूत्वाद
 शमेमासिजायते। तज्जायाजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरिति। य
 शोधनइत्यनेनपुत्रवतीकीर्तिलोभाद्वाजागर्हगोरक्षप्रवृत्तइतिगम्य
 ते। अस्मिन्सर्गेवृत्तमुपजातिः। अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजोपादोयदीयावप
 अथप्रजानामधिपः प्रभातेजायाप्रतिग्राहितगंधमाल्यां। वनाय
 पीतप्रतिबद्धवत्सायशोधनोधेनुमृषेर्मुमोच॥१॥ जातयस्ताइति॥१॥

तस्याइति। पांसवोदोषाः आसांसंतीतिपांसुलाः स्वेरिण्यः। स्वेरिणीपांसुलाच
 स्यादित्यमरः। सिध्यादिभ्यश्चेतिलच्प्रत्ययः। अपांसुलानापतिव्रतानांधुर्यग्रे
 कीर्तनीयापरिगणनीया। मनुष्येश्वरधर्मपत्नीराजपत्नीखुरन्यासैः पादप्रक्षे

र. हि. २. भेः पवित्राः पांसवोयस्यतं। रेणुर्द्वयोः स्त्रियांधूलिः पांसुर्नान द्वयोरजहत्यमरः।
अत्रश्रुतिः। अवार्धः सरेतामिति श्रुतेः। तस्याधेनोर्मार्गस्मृतिर्मन्वादिवाक्यश्रु
र्वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिवान्वगच्छत्। अनुसरतवती। यथाश्रुतिः श्रुत्युक्तमे
वार्थमेवानुसरति। तथासापिगोखुरक्षणाभेवमार्गं अनुसरतित्यर्थः। धर्मपत्नी
तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानांधुरिकीर्तनीया। मार्गमनु
ष्येश्वरधर्मपत्नीश्रुतेरिवार्थस्मृतिरन्वगच्छत्॥२॥

त्यत्राश्वद्यासादिचता
दर्शवल्लीसमासः। प्रकृतिविकारभावाभावात्पांसुलपथदृष्टावपिअपांसुला
नामिति विरोधात्लंकारो ध्वन्यते॥२॥ निवर्त्येति। दयालुः कारुणिकः। स्यादया
लुः कारुणिक इत्यमरः। स हि गृहीत्यादिना आलुच प्रत्ययः। यशोभिः सुर
भिर्मनोः। सुरभिः स्यान्मनोः शोपि विख्यातश्चापि इति विश्वः। सराजा

दयितां निवर्त्य सौरभेयीकामधेनुसुतां नान्दिनी धरंतीति धरः पचाद्यच् पयसांध
रः पयोधरः स्त्रीस्तनादौ पयोधरावित्यमरः। अपयोधराः पयोधरोः संपद्यमानाः
पयोधरीभूताः। अभूततद्वावेचिः कुगतिप्रादयइतिसमासः पयोधरीभूताश्रत्वा
रः समुदायस्यास्तां। अनेकमन्यपदार्थइति। अनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यान्निपदो

निवर्त्य राजादयितां दयालुस्तासौरभेयी सुरभिर्धशोभिः। पयोध
रीभूतचतुः समुदांजुगोपगोरूपधरामिवोक्त्वा॥३॥

बहुव्रीहिः गोरूप
स्य धरामिवजुगोपररक्ष। भूतलक्षणप्रयत्नेनैवररक्षेति भावः। धेनपक्षे
पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्रत्वारः समुदायस्याः साप्रभृतिरितिरस्कृतसागरा
मित्यर्थः॥३॥ व्रतायेति व्रतायधेनुरनुचरेण ननु जीवनायेति भावः तेनादि

र. द्वि.

३

लीयेन शोभो वशिष्ठोऽप्यनुयायिवर्गे न्यषेधि निवर्तितः । शेषं त्वं सुदक्षिणा पेक्षया ।
कथं तर्हि आत्मरक्षणमत आह । न चेति तस्य दिलीपस्य शरीरक्षा अन्यतः पुरुषा
न कुतो हियस्मात्कारणान् मनोः प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववी
र्येणैव रक्षिता न हि स्वनिर्वाहकारस्य परापेक्षेति भावः ४ आस्वादवद्विरिति मोरा
व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शोभोऽप्यनुयायिवर्गः । न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥ आस्वादवद्विः कवले स्तणानां कंडूयने दंशानि वा
रणेऽप्य । अव्याहृतैरगतेः सतस्याः संम्राट् समाराधनतत्परो भूत् ॥ ५ ॥

जिसमः क्वाविति समो मस्य म एव । संम्राट् मंडलेश्वरः । येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्व
रश्च यः शास्त्रियः स्वाज्ञयाराज्ञः स संम्राट् यथा राजकमित्यमरः सराजा आस्वादवद्विः
सदबुक्ते रित्यर्थः तणानां कवलेः ग्रासेः कंडूयनेः खर्जनैः दंशानां वनमक्षिकानां

३

निवारणेऽप्यदंशस्तवनमक्षिकेत्यमरः । अव्याहृतैरप्रतिहृतैः स्वेरगतेः स्वच्छंदगमनै
श्च तस्या धेनवाः समाराधनतत्परः शक्रश्रूषासक्तो भूत् । तदेव परंप्रधानयस्येति तत्प
रः तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः ॥ ५ ॥ स्थित इति भूपतिः राजा तांगां स्थितां स
ती स्थितः सन् स्थितिरूर्ध्वावस्थानं प्रयातां उच्चलितः प्रस्थितः निवेडुषी निषण्णा

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निवेडुषी मासनबंधधीरः । जलामिलाषी

जलमाददानां छाये वतां भूपतिरन्वगच्छत् ६ सत्यस्तचिन्हामपिराज्य

लक्ष्मीतेजो विशेषानुमितां दधानः । आसीदनाविष्कृतदानराजिरतम

दावण्डवद्विपेदः ॥ ७ ॥ उपविष्टमित्यर्थः । भाषायां सदवसश्च व इति कसुप्रत्य

यः उगितश्चेति डीयू । आसनबंध उपवेशने धीरः स्थिरः उपविष्टः सन्नित्यर्थः
जलमाददानां पिबती जलामिलाषी पिबन्नित्यर्थः इष्टं छाये वान्वगच्छत् नुसृतवान्

र-दि० सन्यस्येति । सन्यस्तानि परिहृता निष्ठत्रचा मरादी नियस्यास्तां तथाभूता मपि
 ४ तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां सर्वथाराजा एवायं भवेदिति ऊहितां
 राज्यलक्ष्मीदधामः सराजा अना विष्णु तदा नराजिः बहिरप्रकटितमस्त्रैः
 अंतर्गतामदावख्यस्य तथाभूतो द्विपेद्रइवासीत् ॥ ७ ॥ लतेति लतामां

लताप्रताप्रतानोद्धितैः सकेशैर्धिय्यधन्वा विचचारदावं ॥
 रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निवदुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

प्रतानैः कुटिलैस्तनुभिः उन्नमय्य ग्रथिताये केशस्तेरूपलक्षितः इत्थंभूतलक्षणेन
 तीया सराजा अधिज्यमारोपितमोव३ कंधनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वासन्धनुषश्च
 ल्यनङ् आदेशश्च मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशा इक्ष्वाक्या जावन्यान्वने भवान्दुष्टजं ४
 त्स्त्रे इव्या सुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जंतुष्वित्यमरः विनेष्यन्निव शिष्यन्नि

वदावंवर्नविचचारचचारेत्यर्थः । वनेचवन्होचवदादवेदावइहेष्यते इतियास्वः देशका
 लाध्वगंतव्या कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामिति दावस्य कर्मत्वात् ॥ ८ ॥ विस्मृष्टेत्यादिषु
 श्लोकेः तस्य महिमतया दुमादयो पिराजोपचारं च कुरित्याह । विस्मृष्टेति । विस्मृ

विस्मृष्टपाश्वानुचरस्य तस्य पाश्वदुमाः पाशभृता समस्य ॥
 उक्षिरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

छति । विस्मृष्टस्त्यक्ताः पाश्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य पाशभृतावरुणे
 न समस्य तुल्यस्य अनेनानुभावः सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वदुमाः उन्मदानामु
 ल्लृप्तमदानां वयसां स्वगानां स्वगवाल्यादिनोर्वय इत्यमरः विरावैः शब्दैः आलो
 कोऽजयशब्दः स्यादिति विश्वः लोकस्य शब्दवाचकं आलोकयेति वा शब्दमित्यर्थः

५
 उदीरयामासु रिबवदनित्युल्लेखा ॥ ९ ॥ मरुदिति। मरुताप्रयुक्ताः वायुनाग्रेरि
 ताबाललताः आरात्समीपेऽभिवर्तमानं। आरात्तूरसमीपयोरित्यमरः मरुतः
 वायोः सरवामरुत्सरवाग्निः सइवभातीति मरुत्सरवाभं आतश्चोपसर्गो कइतिक
 प्रत्ययः अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनेः पुष्पेः पौराश्रवताः कन्याश्च आचारार्थं ला
 मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सरवाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानं। अवाकिरन्बालल
 ताः प्रसूनेराचारलाजैरिव पौरकन्याः १० धनुर्भर्तोप्यस्य दयार्द्रभावमाख्या
 तमंतः करणेर्विशंकैः विलोकयंत्यो वपुरापुरक्षां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ११
 जैरिवाकिरन्। नस्योपरिस्त्रिप्तवंत्य इत्यर्थः सरवाहिसरवायमागतमुचरंती भावः १०
 धनुर्भर्तइति धनुर्भर्तोप्यस्य राज्ञः एतेन भयसंभावनादर्शिता। तथापि विशंकै रंतः
 करणैः कर्तृभिः दयया कृपारसेनाद्भीभावो। मिप्रायोयस्य तदयार्द्रभावतदारव्या
 तं दयार्द्रभावमेतदिति ख्यातमित्यर्थः। भावः सत्तास्वभावा मिप्रायचेष्टात्मज

नमु इत्यर्थः। तथाविधं विलोकयंत्यो हरिण्यः अस्मां प्रकामविस्तारफलस्यात्यं
 तविशालतायाः फलमाप्नुः विमलं कलुषा भवञ्च चेत्तः कथयत्येवहितैर्विणरि
 पुंवेति न्यायेन स्वांतः करणं प्रमाण्यादेव विश्रब्धं दृष्टुं रित्यर्थः ॥ ११ ॥ सइति।
 मारुतपूर्णरंध्रेः अतएकजडिः कीचकेः वेणुविशेषैः। वेणवः कीचकास्ते सुखे

स कीचके मरुतपूर्णरंध्रेः कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ॥

शुश्रावकुंजेषु यशः स्वमुज्जैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः १२ ॥

स्वनंत्यनिलोद्यता इत्यमरः वंशः सुषिरवाद्यविशेषः वंशादिकं तु सुषिरमित्य
 मरः आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा कुंजेषु लतागृहे
 षु नि कुंजकुंजो वा क्लीबलतादिपि हितोदरे इत्यमरः वनदेवताभिः उद्गीयमा
 उज्जैर्गयमानं स्वयं यशः शुश्राव। १२

कृतवान्

६-हि. एकइति। गिरिषु निर्झराणां प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः। तुषारैर्हिमसीकरैः तु
 षारो हिमसीकर इति शाश्वतः। एकः सं एकः अनो कहानां वृक्षाणां मा कं पिता
 निपुष्पाणि तेषां यो गंधः सो स्यात्सीतितथोक्तः। पुष्पगंधी ईषत्कं पितपुष्पगंधवा
 न् पवनो वायुः अनातपत्रं त्रताथं परिहृतकृत्रमत एवातपकृतांतं किं ह्यं आचा
 एकस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनो कहा कं पितपुष्पगंधी। तमातपकृतांत
 मनातपत्रमाचार इतं पवनः। सिधेवे १३ शशां वृक्ष्यापि विना द्वाग्नि
 रासी हि शेषा फलपुष्पवृद्धिः ऊनं न सत्वे धधिको बवाधे तस्मिन्वनंगो सरिगाहमाने १४
 रपूतं शुद्धं तं न पं सिधेवे। आचार इतत्वात्सराजापवनस्यासेव्य आसीदिति भावः
 शशामेति गोक्षरितस्मिन्नातिवनंगोहमाने प्रविशति सति। वृक्ष्या विनापि द्वाग्नि
 र्वाग्निः शशाम। फलानां पुष्पाणां वृद्धिः विशिष्यत इति विशेषः। निशयिता
 आसीत्। कर्मार्थैर्यच्च प्रत्ययः सत्वेषु जंतुषु मध्ये यतश्च निधारण इति सप्तमी

अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिः ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं न बवाधे १४ संचारेति पल्लवरा
 गोवर्णः पल्लवरागः रागो नुरक्तो मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिधितिशाश्वतः। स इव
 ताम्रा पल्लवरागताम्रापतंगस्य प्रभामुनेर्धेनुश्च दिगंतराणि दिशामवकाशान् अंतर
 मवकाशावधीत्यमरः। संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनां ते सायंकाले निलयायास्त
 संचारपूतानि दिगंतराणि कृत्वा दिनां ते निलयाय गंतुं। प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्र
 भापतंगस्य मुनेश्च धेनुः १५ तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वग्ययो मध्यमलोकपा
 लः। बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना १६ मया यधेनु पक्षे आल
 याय च गंतुं प्रचक्रमे १५ तामिति मध्यमलोकपालो भूपालः देवतापित्रतिथीनां क्रिया
 यागश्राद्धदानादिना न्येवार्थः प्रयोजनं वस्यास्तां धेनुमन्वगनुपदं ययो सतां मतेन स
 क्रिमान्येन गतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी तेन राज्ञा उप

१० दि. आयुक्तासाधेनुः सतांमतेनविधिनाअनुष्ठानेनोपपन्नासाक्षात्प्रत्यक्षंआस्तिक्यबुद्धि
 स्त्रिवर्तौ १६ सइति पल्वलेभ्योऽत्यजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानिवराहाणांयू
 थानिकुलानियेषुतानि बर्हिण्येषांसंतीति बर्हिणामयूराः मयूरोबर्हिणोबह्वत्यमरः
 फलबर्हिभ्यामिन्चप्रत्ययोवक्तव्यः आवासदृक्षाणामुन्मुखाबर्हिणायेषुतानि
 सपल्वलोत्तीर्णविराहयूथान्यावासदृक्षोन्मुखबर्हिणानि ॥
 यथोद्गाध्यासितशादूलानि श्यामायमानानिवनानि पश्यन् ॥ १७

श्यामायमानानिवराहाबर्हिणादिमलिम्नाश्यामानि भवन्ति श्यामायमानानिलोहि
 तादिभ्यः क्यजितिक्यञ्प्रत्ययः वाक्यमइत्यात्मनेपदेशानच् मगोरध्यासिताः शादूला
 येषु शादाः शब्दाण्येषुदेशेषुवसन्तीशादूला शब्दस्यशादादेशः शादूलः शादहरि
 तइत्यमरः शादः कर्मशब्दयोरिति विभ्वः नउशादादूलचप्रत्ययः वनानि पश्यन्त्ययो ॥ १७

आपीनेति। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गृष्टिः सकृत्प्रसूतागौरिति हलायुधः नरेन्द्रश्चय
 थाक्रमंआपीनमूधः ऊधस्तक्कीवमापीनमित्यमरः। आपीनस्यभारोद्धहनेप्रयत्ना
 त्रयासादृशो गुरुत्वादाधिक्याञ्च अचिताभ्यांचरुभ्यांगताभ्यागमनाभ्यांतपोवनादाह
 तेः पंथानंतपोवनावृत्तिपथं क्रवूरित्यादिनाकारप्रत्ययः समासांतः अलंचक्रतुभूषितवं
 आपीनभारोद्धहनेप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वादुषो नरेन्द्रः। उभावलंचक्रतुरचिताभ्यां
 तपोवनावृत्तिपथंगताभ्यां १८ वसिष्ठधेनोरनुयायिनंतमावर्तमानंवनितावनांतात्
 पयोनिमेषालसपक्ष्मपंक्तिरुपोषिताभ्यामिवलोचनाभ्यां १९ वसिष्ठेति वसिष्ठधेनोर
 नुयायिनमनुचरंवनांतरादावर्तमानंप्रत्यागतंतंदिलीपंवनितासुदक्षिणानिमेषेणाल
 सामंदापक्ष्मणांपंक्तिर्यस्याः स्मानिमेषालसपक्ष्मपंक्तीत्यर्थः लोचनाभ्यांकरणाभ्यांउपो
 षिताभ्यामिवउपवासोभोजननिवृत्तिस्तद्व्यामित्यर्थः वसतेः कर्तरिक्तः यथोपोषि
 तोऽतितत्प्रयाजलमाधिकंषिबतितद्वदतितत्प्रयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

२६ पुरस्कृतेति वर्त्तमानमार्गेणार्थिवेन दृष्टिव्याईश्वरेण तस्येश्वर इत्यण्प्रत्ययः पुरस्कृता
 अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी धर्मार्थं पत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमा
 सः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्यङ्गता सन्मुखीकृता साधेनस्तदंतरे तयोर्दंपत्योर्मध्यदिनक्ष
 पयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव विरराज ॥ २० ॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । अक्षतानां पात्रे
 पुरस्कृता वर्त्तमानपार्थिवेन प्रत्यङ्गता पार्थिवधर्मपत्न्या । तदंतरे सा विरराज धे
 नुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥ प्रदक्षिणीकृत्यपयस्विनीतां सुदक्षिणा
 साक्षतपात्रहस्ता । प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृंगांतरं दारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥
 ण सह वर्तत इति साक्षतपात्रहस्तेयस्याः सा सुदक्षिणापयस्विनी प्रशस्तफली भिका
 क्षिणी प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्याः धेन्याः विशालं शृंगांतरं शृंगमध्यं अर्थसि
 द्देः कार्यसिद्धेः दारमिव प्रवेशमिव आनर्च अर्चयामास अर्चयते भौवादिका लिट् ॥ २३ ॥

वत्सोत्सुकैति । साधेन वर्त्तमानोत्सुकः कापिवत्से उत्कंठितापि स्तिमितानि श्वलासतीसपर्यां
 जां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तोदंती ननंदतुः पूजास्वीकारस्य हेतुमाह पूज्ये अनुरागो भक्तिस्त
 योपपन्नेषु युक्तेषु विषयेषु विधानां तस्याधेनोः विधेविधा प्रकारे विधांतेषां महता मिल्य
 र्थः प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरः फलानि उरोगता निप्रत्यासनफ
 वत्सोत्सुकः कापि स्तिमितानि सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननंदतुस्तो । भक्त्योपपन्नेषु हितहि
 धानां प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि ॥ २२ ॥ गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सां
 ध्यं च विधिं दिलीपः । दोहावसाने पुनरेव दोग्धी भजे भुजोत्तिन्नरिपुर्निमण्णां ॥ २३ ॥
 लानियेष्वांतानि हि अविर्बुधितफलसूचकलिंगदर्शनादानं सोयुज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गुरोरिति ।
 भुजोत्तिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुंधत्या सह वर्तमानस्य गुरोरुभयोरिपीत्यर्थः भार्या
 जायाथ पुंभूभिदाराः स्यान्नुकुटुंबिनीत्यमरः । पादौ निपीड्य अभिवंद्य संध्यायां विहितं साध्यं
 विधिमनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाने निमण्णा मासीनां दोग्धी मेव दोहशीला मेव तन्निति

र.दि.
५

तत्प्रत्ययः पुनर्जे सेवितवान् दोष्मीमिति रूपमपदप्रयोगात्कामधेनुत्वंगम्यते २३ तमि
ति गोप्ताक्षकः गृहणीसहायः पत्नीद्वितीयासनुवपीत्यर्थः अंतिके न्यस्ताबलयः प्रदीपा
श्रवस्यास्तांतथोक्तां निषण्णाधेनुमन्वास्यअनुपविश्यक्रमेण कृत्तामनुअनंतरं सं
विवेश कृतः प्रातः कृतो स्थितामन्द्दतिष्ठदु स्थितवान् अत्रानुशब्देन धेनु राजव्यापा
तामंतिव्यस्तबलि प्रदीपामन्वास्यगोप्ताग्रहणीसहायः ॥ क्रमेण कृत्तामनुसंवि
वेशमुत्तोलितां प्रातरदन्द्दतिष्ठत् २४ इत्थं व्रतं पालयतः प्रजार्थं समं महिष्यामह
नीयकीर्तिः ॥ सप्तव्यतीयुस्त्रिगुणानितस्यदिनासिदीनोत्तरणस्यतस्य २५ रयोः पौर्वा
र्यमुच्यते क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामिति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २६ इत्थमिति
इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या अभिषिक्तपत्न्या सह कृताभिषेकामहि
षीत्यमरः ॥ व्रतं धारयतः महनीयाकीर्तिर्यस्य तस्य दीनाभामुद्धरणे दीनविमोचने उचि
तस्य नृपस्य त्रयो गुणा आदितिर्यस्य संतानानि त्रिगुणानि आदत्तानि सप्तदिनानि एक

विंशतिदिनानि व्यतीयुः २५ ॥ अन्येद्युरिति अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशेदिने । स
द्यः परुत्परीत्यादिनानि पातनादव्ययं । अन्यन्यद्याथ पूर्वन्हीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् न
थाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युराद्य इत्यमरः ॥ मुनिहोमधेनुरात्मानुचरस्य नृपस्य
भावमभिप्रायदृढभक्तित्वं भावोभिप्रायआशयइतियादवः ॥ जिज्ञासमानाज्ञातु

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ॥ गंगाप्रपा

तांतिवनिरूढशायं गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥ २६ ॥ मिच्छंतीताश्रुस्मद

शांसनइत्यात्मनेपदेशानच प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशोगंगायाः प्र
पातस्तस्यांते समीपे निरूढानि जातानि शायं गिर्यास्मिन्तत् शायं बालत्वं गंधासद
त्यमरः गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥ २६ ॥ सादुः प्रधर्षति साधेनुः हिंसे व्याप्रा

र-हि. दिभिः मनसापिडुः प्रधर्षाउर्ध्ववेतिहेतोरद्विशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणा
१० लक्षितमभ्युत्पन्नमाभिमुख्येनोत्पन्नं यस्य सः सिंहः तां धेनुं प्रसह्यतह गत् प्रसह्यह
मर्थकमित्यमरः चकर्षकिलेत्यलीके ॥२७॥ तदीयेति गुहानिबद्धेन प्रतिध्वनिनादी

साडुः प्रधर्षामनसापिहिस्त्रैरित्यद्विशोभाप्रहितेक्षणेन । अलक्षिताभ्युत्प
न्नोत्पेणप्रसह्यसिंहः किलतांचकर्ष २७ तदीयमाक्रंदितमार्तसाधो
गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घ । राश्विधिवादायनगेसक्तांनिवर्तयामासन्त्यस्य
दृष्टिं २८ दीर्घतस्याः इदंतदीयं आक्रंदितमार्तघोषणं आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हित
कारिणोत्पस्यनगेन्द्र । सक्तांदृष्टिरश्मिषुप्रयहेषु किरणप्रग्रहोरश्मीत्यमरः आदा
येवरश्मिभिः गृहीत्वेवनिवर्तयामास २८ सइति धनुर्धरः सन्त्यः पाटलायां रक्तव
र्णायांगवितस्त्रिवांसस्थितं कसुश्रेति प्रत्ययः केसरिणं सिंहं सानुमतेऽर्धतुगे ३१

रिकविकारोधातुमयीतस्यां अधित्यकायां भूमौ । उपत्यकादेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यके
त्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना नूढयोरित्येकत्रत्ययः प्रफुल्लोविकसितः तं फुल्लवि
कसनेधातोः पचाद्यच्लो ध्रुममिवददर्शप्रफुल्लमिति तकारपाठे त्रिफलाविशरण
इतिधातोः कर्तरिक्तः उत्तस्यात् इत्युकारादेशः ॥२९॥ ततइति मृगेन्द्रगामीशरणेर

सपाटलायांगवितस्त्रिवांसधनुर्धरः केसरिणंददर्श । अधित्यकायामिवधातु
मय्यांलो ध्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं २९ ततोमृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामीवधायवध्य
स्यशरंशरण्यः ३० जाताभिषंगोत्पत्तिर्निषंगदुद्धर्तुमैष्ठस्यसमोद्धतारिः ३०

क्षणे शरणं गृह रक्षित्रोरित्यमरः शरणं रक्षणे गृह इति यादवः शरणे साधुः शरण्यः तत्र
साधुरित्येत्यत्ययः प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयोयेन सन्तपो राजा जाताभिषंगो
जातपराभवः सन् अभिषंगः पराभव इत्यमरः वध्यस्यवधार्हस्य दंडादिभ्यो यदित्य
त्यत्ययः मृगेन्द्रस्यवधायनिषंगान्तरणीरात् निषंगादुधुभिर्दयोरित्यमरः शरमुद्धर्तुमैष्ठ

र. द्वि.

११

वामेति। प्रहर्तुं सस्यवामेतेरोदक्षिणः करो नखप्रभाभिराभूषितानिविहुरितानिकंकस्य
क्षिविशेषस्यपत्राणियस्यतस्मिन्कंकः पक्षिविशेषः स्यादुक्ताकारेयुधिष्ठिरइतिविश्वः
कंकस्तुकर्कटायातियादवः। सायकस्यपुंस्वएवकर्तर्याकतयारव्येमूलप्रदेशेकर्तरिपुंस्वइ
तियादवः सक्तांगुलिः सन्चित्रार्पितारंभश्चित्रलिखितरारोद्धारणोद्योगइवावतले ३१

वामेतरस्तस्यकरप्रहर्तुं नखप्रभाभूषितकंकपत्रे। सक्तांगुलिः सायकपुंस्वए
वचित्रार्पितारंभइवावतले ३१ बाहुप्रतिष्ठंभविद्वद्मन्युरभ्यर्णमागस्कृत
मस्यशक्तिः। राजास्वतेजोमिरदह्यतांतभोगीवमंत्रौषधिहृदवीर्यः॥३२॥

बाहुति बाहोः प्रतिष्ठंभेनप्रतिबंधेनविद्वद्मन्युः प्रहृष्टरोषो राजामंत्रौषधिभ्यांरुद्वी
र्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगीसर्पइव। भोगः सुरवेत्यादिभृतावक्तेष्वफणकार्ययोरिति। भो
गीराजभुजंगयोरिति विश्वः। अभ्यर्णमासन्नमागस्कृतंअपराधकारिणंअस्यशक्तिः
स्वतेजोभिःअंतरदह्यत अश्विश्ममपाहंसेनंतेजः प्रणयेष्वपीतियादवः ३२॥

३१

तमिति। निगृहीतापीडिताधेनुर्धनससिंहः। आर्याणांसतांगल्यंपक्षं। पदासौरिवाद्याप
क्षेषुचितिक्यपः मनुवंशस्यकेतुंचिह्नं केतुवाद्यावर्तकंभूपालेषुसिंहइव गुरुसत्वोबलस्तं
आत्मनोवृत्तौबाहुस्तंभरूपो व्यापारोभूतपूर्वत्वाद्धिस्मितं कर्तारिक्तः तं दीपं मनुष्यवाचा
करणेनपुनर्विस्मापयन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद। स्मिउ-इषद्धसनेइतिधा

तमार्यगृह्यंनिगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचामनुवंशकेतुं॥विस्मापयन्विस्मित

मात्मवृत्तौभूपालसिंहंनिजगादसिंहः॥३३॥

तोर्णिवृद्धोआयादेशेतप्रत्ययेच ११

सतिविस्मायन्नितिरूपंसिद्धं विस्माययन्नितिपाठेषु गममात्रंस्कृत्यंतत्रित्यंस्मय
तेरितिहेतुभयविवक्षायामेवेतिभीस्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदेविस्मापयमानइतिस्या
त्तू नस्मान्मनुष्याविस्मापयन्नितिरूपंसिद्धं करणविवक्षायांनकश्चिदोमः ३३ अलमि
ति हेमहीपालनवश्रमेणअलं साध्याभावात्श्रमोनकर्तव्यइत्यर्थः अत्रगम्यमान

क्रिया

र-दि

१२

साधनाप्रेक्षयाश्रमस्यकरणत्वात्तृतीया। उक्तं च सौद्योते न केवलं श्रयमाण इव क्रिया
निमित्तं करणभावस्यापि गर्हिगम्यमानापीति अलंभ्रयणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमि
त्यमरः। इतोस्मिन्मयिसावविभक्तिकस्तसिल् प्रयुक्तमप्यस्त्रं दृष्ट्या स्यात् तथाहि पादो
न्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रहोवेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति।

अलं महीपालावश्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितीदृष्ट्या स्यात्। न पादपोन्मूलनश
क्तिरहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ३४ कैलासगौरं दृष्य मारुतक्षोः पादार्प
णानुग्रहपूतदृष्टं। अवेदिमांकिं करमष्टमूर्तेः कुंभोदरं नाम निकुंभतुल्यं ३५

कैलासेति कैलासद्वगौरं शुभ्रं दृष्यं आरुरुक्षोरारोढुमिच्छोः चामीकरं च शुभ्रं च गौर
माकुर्मनीषिण इति शाश्वतः स्वस्योपरिपदनिक्षिप्य दृष्यमारोहतीत्यर्थः अष्टोमूर्तयो
मस्य तस्याष्टमूर्तेः दृष्टिवीसलिलं तेजोवायुराकाशमेव च। सूर्याचिंद्रमसो मया जीचे
त्यष्टमूर्तय इति शाश्वतः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतदृष्टं

१२

यस्य तंतथोक्तं निकुंभमित्रं कुंभोदरं नाम किंकरं मामवेदि ३५ अमुमिति पुरोगतोऽ
मुदेवदारुं पश्यतीति काकुः असौ देवदारुः दृष्यमो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्र
त्वेन स्त्रीकृतः अभूततद्वावेकिः यो देवदारुः स्कंदस्य मातुः गौर्याः हे मम कुंभ एव स्तन
स्तस्मिन्निःसृतानां पयसा मं वूनारसज्ञः स्कंदपक्षे हे मकुंभ एव स्तनः इति विग्रहः पय

अमुं पुरः पश्यति देवदारुं पुत्रीकृतो सो दृष्यमो ध्वजेन। यो हे मकुंभ स्तननिःसृ
तानां स्कंदस्य मातुः स्तनसंसारसज्ञः ३६ कंडूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यदि
पेनोन्मथिता त्वगस्य। अथैनमदे स्तनया शशोर्चसे नान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ३७

सांक्षीराणां पयः क्षीरं पयो ब्रुवेत्यमरः स्कंदसमानं ३६ कंडूयमानेनेति कदाचित्
कटं कपोलं कंडूयमानेन कर्षता कंडूादिभ्यो यकृततः शान्नुवन्यदिपेनास्य देवदा
रोः त्वगुन्मथिता अथादे स्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं क्षतं सेनानयति सेनानी स्कंदः
पार्वतीनंदनस्कंदः सेनानी रित्यमरः सत्सु द्विमेत्यादिना किंपूतमिवेनं शुशोच ३७

र. हि.
१३

तदेति तत्कालप्रभृतीत्यादिर्यस्मिन्कर्मणितत्तथा तदाप्रभृत्येवतद्दिनमारभ्य। वनद्वि
पानां त्रासार्थं शूलभृता शिवेन अंकं समीपं आगताः सत्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिन् तत्
अंकः समीपउत्संगे चिहेखानापराधयोरितिकेशवः सिंहत्वं विधायास्मिन्नद्रिकुक्षौ
गुहायां महं व्यापारितो नित्युक्तः ३८ तस्येति परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवे
तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं मस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ। व्यापारितः शूलभृता वि
धाय सिंहत्वं मंका गतसत्त्वक्षि ३८ तस्यालमेवास्फुटितस्य तस्ये प्रदिष्ट काला
परमेश्वरेण उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चांद्रमसी सुषेव ३९

लायस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एवागोरूपा शोणितपारणा बुभुक्षितस्य भोजनपारणा
सुरद्विषो राहोः चंद्रमसः इयं चांद्रमसी सुषेव स्फुटितस्य बुभुक्षितस्य मेममतस्ये
सुधानि हृत्वे अलं पर्याप्तानमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थ ३९ स इति स एव मुपयम
शून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व भवांस्त्वगुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यकर्तव्या १३

भक्तिर्येन स तथोक्तो सिननु गुरुधनं विना शय कथं तत्समीपंगच्छेयमत आह। शस्त्रेणेति
यदृश्यं धनं शस्त्रेणाशक्यं रक्षितुं मशक्यमित्यर्थः तद्वत्संनहमपिशस्त्रभृता यशो
नक्षिणोति नह ४० अयुधेन शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः। अशक्यारक्षायस्य तदशक्य
नक्षिणोति नहिनस्ति अशक्यार्थेषु अप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥ इतीति। पुरु

सत्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवां दर्शित शिष्यभक्तिः। शस्त्रेण रक्ष्यं यदृश
क्यरक्षं न तदृशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ४० इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगा
धिराजस्य वचो निशम्य। प्रत्याह तास्त्रागिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचक

वाधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य सिंहस्य वचो निशम्य ऋत्वा गिरिशस्य शि
वप्रभावात् प्रत्याह तास्त्राः कुंठितास्त्राः सन् आत्मनि अवज्ञां अपमानं शिथिलीचका
रतया जेत्यर्थः अवज्ञातो हमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः। समामेषु क्षत्रिणां अभिमानः
न सर्वेश्वरप्रतीतिभावः ४१

र. हि.

१४

प्रतीति एव प्रथमः संगः प्रतिबंधो यस्य तस्मिन् तत्पूर्वसंगेऽप्युपयोगे
वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः अतएव कुरलेशंकुञ्जं मुमुक्षुः स्यात्त्र्यंबकं त्रिलोचनं
दृक् दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनांबके क्षणाक्षीणीति हलायुधः । त्रीणि त्र्यंबका
नियस्य स त्र्यंबको हरस्तस्य वीक्षणो न जडीकृतो निर्यंदीकृतः वज्रपाणो यस्य

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषु प्रयोगे तत्पूर्वसंगे वितथप्रयत्नः । जडीकृत

त्र्यंबकवीक्षितेन वज्रं मुमुक्षुः निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

स वज्रपाणि रित्तिः ग्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्ये मिति पा
णेः सप्तम्यां तस्योत्तरनिपातः स एव स्थितो नृपो एनं सिंहं प्रत्यब्रवीत् बाहुं
स वज्रं शक्रस्य कुड्मस्य सत्तंभयत्नभुरिति महारते ॥ ॥ ॥

३४

संरुद्धेति । हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य ममतद्वचः वाक्यं कामं हास्यं परिहस
नीयं यद्वचः सत्वं मदीयेनेत्यादिका मं विवक्षुः मिच्छुरास्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशंक्य ई
श्वरकिंकरत्वात् सर्वज्ञत्वां प्रति न हास्यमित्याह । अंतरिति हियतः भवान्त्वं प्राणभृतां अंतर्ग
तं हृत्तं वाक् दृष्ट्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वभावं वेद वेत्ते । विदो लटो वेपाछादेशः अतो ह

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रकामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ॥ अंतर्गतिप्राणभृतां हि

वेद सर्वं भवान्भावमतो मिधास्ये ॥ ४३ ॥

मभिधास्ये यद्वचो हं विवक्षुः रित्यर्थः वक्ष्या
मिव च इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्येत्वादृक् वचनमाकर्ण्य संभावितार्थमेतदिह
पहसंति । अतस्तु मे न मेव भूषणं । त्वं तु अवाङ्मुखः स्व न स यो रेकविध एवायमिति जाना
सि अतो मिधास्ये यद्वचो हं विवक्षुः रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

॥

र. दि.
३५

मान्यइति। स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
मुत्पत्तिपालनसंहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मान्यः पूज्यः अवलंब्य शासन इत्यर्थः शा
सनं च सिंहचमेकागतसत्त्ववृत्तीरित्युक्तं रूपं। तर्हि विसृज्य गम्यतां नेत्याहुः गुरोरपी

मान्यः समे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः। गुरोरपीदं धनमा
हिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयं ४४ सत्त्वमदीयेन शरीरवृत्तिर्देहेन नि
र्वर्तयितुं प्रसीद। दिनावसानोत्तक क बालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ४५

ति। पुरस्तादग्नेर्नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गुरोरुपेक्षणीयं। आहिताग्नेरिति
विशेषणेन अनुपेक्षाकरणं हविः साधनत्वं च सूचयति ४४ स इति सोकागतसत्त्ववृत्तिस्तं
मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिर्जीवनं निर्वर्तयितुं प्रसीद। दिनावसानोत्तको माता गमि
ष्यतीत्युक्तं कौत्सो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनु विमुच्यतां विसृज्यतां ४५

अथेति। अथ भूतेश्वस्य पार्श्ववती अनुचरः सिंहगिरेर्गङ्गराणां गुहानां देवत्वात् बिले
गुहागङ्गरमित्यमरः अंधकारध्वान्तं अंधकारो स्त्रियां ध्वान्तं तस्मिन्तिमिरंतमः इत्यु
र्थः देष्टुयोर्मयूरेवेः किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्ति धृगिरश्मयः इत्यमरः शकलानि ख
डानि कुर्वन्निरस्यन्नित्यर्थः किंचिद्दिहस्य अर्थपतिं नृपतिं भूयो वभाषे। हासकारणम

अथांधकारंगिरिगङ्गराणां दष्टामयूरेवेः शकलानि कुर्वन्। भूयः स भूतेश्वर
पार्श्ववती किंचिद्दिहस्य अर्थपतिं वभाषे ४६ एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः
कांतमिदं वपुश्च। अत्यस्य हेतोर्बहुहानुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासिमेव ४७

त्यस्य हेतोर्बहुहानुमिच्छन्निति वक्ष्यमाणं दृष्टव्यं ४६ एकेति। एकातपत्रमेकवृत्तं जग
तः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयो यो वनं दूदं कांतं रम्यं वपुश्चेति एवं बहु अत्यस्य हेतो रत्येन
फलेन कारणेनात्यफलायेत्यर्थः षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी हात्बुल्लुक् मिच्छन् वि
चारे कार्यकार्याविमशो मूढः मदः प्रतिभासि ४७

रु. द्वि.
१६

भूतेति । तव भूतेषु अनुकंपा कृपा चेत् । कृपा दयानुकंपा स्यादिमरः कृपेव वर्तते चेदि
त्यर्थः । न हि त्वदंते तव नाशे सति इयमेका गौः स्वक्षेममस्तीति स्वस्तिमती भवेज्जीवेदि
त्यर्थः स्वस्त्याशीः हेमपुण्यादावित्यमरः हे प्रजानाथ जीवन्पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः

भूतानुकंपा तव चेदियंगोरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदंते । जीवन्पुनः श

श्व उपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ४८ ॥

विपद्भ्यः सदा शाश्वत्स
दा पुनः सदा रथयोः शाश्वदित्यमरः पासिरक्षसि । स्वप्राणव्ययेण कधेनुरक्ष
णा दूरं जीवितमेव शाश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ प्रक्षालनाद्विपक
स्पृष्टादस्पर्शनावारमित्यर्थः ॥

॥ ३ ॥

॥

१६

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्याह । अथेति । अथेति पक्षांतरे अथवा एके
वधेनुर्यस्य तस्मादयं कोपाकरणोपन्यास इति वक्तव्यं । अतएवापरपक्षे गवापेक्षालक्ष
णे सति चंडात् अतिकोपनात् चंडस्त्वयंतकोपन इत्यमरः । अएव कृशानुवक्तिः प्रति
मायस्य तस्मादग्निकल्पात् गुरोः विभेषीतिकाकुः । भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादा

अथैकधेनोरपराधचंडादुरोः कृशानुप्रतिभा द्विभेषि । शक्योऽस्यैभ

वता विनेतुंगाः कोटिशः स्पर्शयता घटो ध्रीः ॥ ४९ ॥

नात्यंचमी । अल्पवित्तस्य
धनहानिरिति उः सहेति भावः अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः मन्युर्देन्यक्तो कृधीत्यमरः घटा
इव ऊर्ध्वासियासांताः घटो ध्रीः ऊर्ध्वसो न ऊर्ध्व इत्यनउदेशः बड्ब्रीहेरुधसोऽजीव । कोटि
शो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयिता । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः

भवता विनेतुमर्पनेतु शक्यः ॥ ४९ ॥

र. द्वि०
१७

तदिति। तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां भोक्तारं कर्मणि च उज्ज्वलमस्यास्तीति
ऊर्जस्वलं ज्योत्स्नातमिच्छेत्यादिबलं च प्रत्ययांते निपातः आकादेहरक्ष। ननु गामुपेक्षया
तदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यान्नेत्यत्राह। महीतलेति हि यस्मात्क्रुद्धं समुद्रं राज्यं महीतलस्य
शनिमात्रेण भूतलसंबंधमात्रेण भिन्नं ऐंद्रसंबंधिपदं स्थानमाहुः। क्रुद्धिमदाज्यं स्वर्गम
तदुक्तकल्याणपरंपराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहं। महीतलस्य शनिमात्रमि
त्तममुद्रं राज्यं पदमेन्द्रमाहुः। ५० ॥ एतावदुक्ताविरते मृगे इंद्रप्रतिस्वनेनास्य गु
हागतेन। शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषते व ५१
भिद्यत इत्यर्थः ५० एतावदिति मृगे इंद्रेण एतावदुक्ताविरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य
प्रतिस्वनेन प्रतिध्वनिना शिलोच्चयः शैलोपि प्रीत्या तमेवार्थं पूर्वोक्तं वाक्यं क्षितिपालं
जानं मुच्चैरभाषते वेत्युल्लेखः। भाषिरयं ब्रुविसामानार्थत्वादिकर्मकः। ब्रुविस्तु दिकर्मकेषु
पठितः तदुक्तं दुहियाचिरुधिप्रसिद्धिचित्रा मुपयोगनिमित्तमकर्मविद्यो ब्रुविशासि

नचतदुक्तीति तमाचरितं कविनेत्यत्र ५२

निशम्येति। देवानुचरस्य ईश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनर
प्युवाच। किं भूतः सन् तेन सिंहेन यदध्यासितमाक्रमणं तप्तुं सकेभावेत्तः तेन कात
रे अक्षिणीयस्यास्तां बद्धुं ब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्पुनः। भिद्गोरादिभ्यश्चेति उगीष।
वा वक्ष्यतीति भीत्येव स्थितयेत्यर्थः धेन्वानिरीक्ष्यमाणः अतएव सुतरां दयालुः सन् का
निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच। धेन्वा तदध्यासित
कातरा ह्यानिरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ५२ रुणिकः सैन्यस्या दयालुः कारु
णिक इत्यमरः सुतरामित्यत्र द्विवचने विभज्येत्यादिना मुशब्दात्तरप्। किमेति व्यये
त्यादिना आपप्रत्ययः सतद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ५२ ॥ क्षतादिति कि
मुवाचेत्याह। क्षिणुहिंसायामिति धातोः संयदादित्वात्किप्। गमादीनामिति वदनु

८. द्वि.

१८

नास्तिकलोऽनुगागमेचक्षदिति रूपं सिद्धं। क्षतान्नाशात्त्रायत इति क्षत्रं। सुपीतियोग
विभागात्कः। तामेतां व्युत्पत्तिकं विरथतोनुक्रमति। क्षतादित्यादिना उदग्रुन्नतः क्षत्रस्य
क्षवर्णस्य शब्देवाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः। सोयं क्षता आयत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः कि
ल प्रसिद्धः खलु नाकर्मादिवत्केवलं रूढः किं पक्वजादिवद्योग रूढ इत्यर्थः। ततः किमित्य

क्षता किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः। राज्येन किं तद्धि

परीत ह तेः शोणे रूपकोशमलीमसैर्वा ५३

त आह। तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरी
नवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किं। उपकोशजुगुप्सिते निंदा
मलिमैस्त्रैः कोशो जुगुप्साचकुत्सानिं०। ज्योत्स्ना तमिस्त्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपाति
तः मलीमसं तु मलिनमित्यमरः तैः शोणेर्वा किं निंदितस्य सर्वव्यर्थमित्यर्थः एतेनैकान

पत्रमित्यादिभिरुक्तं प्रयुक्तं मेवेति वेदितव्यं ५२

अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह। कथमिति। अनुनयः क्रोधापनयः चकारोवकारार्थः म
हर्षे रनुनयोवा अन्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनादानात् कथं नुशक्यो
नशक्य इत्यर्थः अत्र हेतुमाह। इमां गां सुरभेः कामधेनोः पंचमी विभक्त इति पंचमी
अमुना मन्युना मवेहिजानीहि। तर्हि कथमस्य परिभवो भवेदित्यत्राह। रुड इति अस्या

कथं नुशक्यो ननयो महर्षे विश्राणनादन्यपयस्विनीनां। इमामनूनां सु

रभेरवेहिरुडो जसालु प्रहृतं त्वया स्याम् ५४ अस्यां गवित्वया कत्र प्रहृतं तु प्रहा

रक्त। न पुंसके भावे कः रुडो जसा ईश्वरो जसा सामर्थ्येन ननु वित्यर्थः सप्तम्यधिकरणे चे
ति सप्तमी ५४ तर्हि किंचिर्कीर्तितमित्यत्राह। सेयमिति सेयंगोः मयानिः क्रियते प्रत्या
क्रियते नेन परिहर्तमिति निः क्रयः प्रतिचिकीर्षकं। एरजित्यच् प्रत्ययः। स्वदेहा

र. हि.
१५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५५ ॥
 र्णमेवनिःकयः तेन भवतः स्वतः पंचम्यास्तसित् मोचयितुं न्यायन्यामादनपेतायुक्तेत्य
 र्थः धर्मपथ्येत्यादिना यत्रत्ययः एवं सति तव पारणाभोजनं विहितं न स्यात् । मुनेः क्रियाहि
 मादिः स एव अर्थः प्रयोजनं स च भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वाभिगुरुधनं रक्षणीयमिति भा
 वः ५५ । अत्र भवान्प्रमाणमितीत्याह भवानिति परवान्स्वामिपरतंत्रो भवानपीदं वक्ष्यमाणं
 सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्यामयामोचयितुं भवतः । न पारणास्यादिह तातेवे
 वं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः । ५५ । भवानपीदं परवानवेति महान्हियलस्तव देव
 दारो । स्नानं निश्चोक्तं न हि शक्यमग्रे विनाशय रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ५६ । अवेति वेत्ति भक्ता
 अनुभूयत एवेत्यर्थः शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः किमित्यत आह । हियस्माद्धेतोः हेता
 ववधारणमित्यः तव देवदारो देवदारुविषये महान्हियलः महतायलेन रक्ष्यत इत्यर्थः इ
 दमशब्देन मर्थं दर्शयति स्नानमिति रक्ष्यं वस्तु विनाशय विनाशंगमयित्वा स्वयमक्षते

निर्देशः
अत्रोक्तं नित्यं नित्यं नित्यं

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५६ ॥
 सर्वथावेतदप्रतिहार्यमित्याह । किमिति किंचाहंतव अहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मेयश एव शं
 रीरंतस्मिंदया लुभं व । ननु मुख्य उपेक्ष्य ऊ मुख्य शरीरे कोभिः निवेश अत आह । एकांतेति । मदि
 धानां एकांतविधं सिषु अवश्यति नावत्तिषु भोतिकेषु पिंडेषु खलु माखा । आखात्वालंबनाख
 नयत्तापेक्षा सुकथ्यत इति विषयः निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञानुनये खल्वित्युभयत्राप्यमरः ।
 किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतो हं यशः शरीरे भवमेदया लुः । एकांतविधं सिषु मदिधानां
 पिंडे घनाखा खलु भोत्तिषु ५७ । संबंधमाभाषणपूर्वमाहुर्दत्तः स नो संगतयोर्व
 नांते । तद्भूतनाथानुगनाहं सित्वं संबंधिनो मे प्रणयं विहंतुं ॥ ५८ ॥ सौहार्दादहं अनुशर
 णीयोऽस्मि इत्याह ५७ । संबंधमिति संबंधः सख्यं आभाषण आलापः पूर्वकारणं यस्य तमाहुः
 पूर्वतु पूर्वजैः प्रागप्यश्रुतिभेदे पिच हैमः स्यात्ताभाषणमालाप इत्यः सतादृक् संबंधनांते सं
 गतयोर्नो आवयोर्दत्तो जातः । तत्तातो हतोः भूतनाथानुगशिबानुचर एतेन तस्य महत्वं सख्यं

निर्देशः
अतएव संबंधिभिः सख्यं

र.हि. २० तथेति।गांमुक्तवतेहरयेसिंहायः।कपोसिंहेसुवर्णेचवर्णेविलोहरिंविडुः।रितिशाश्वतः।सद्यस्त
क्षणेप्रतिष्ठंभान्निमुक्तोबाहुयस्यसदेहीपः।न्यस्तशस्त्रोत्थायुक्तः।सन्स्वदेहमामिषस्य
मांसस्यपललंकृत्यमामिषमित्यमरः।पिंडकंबलिमिवउपानयत्तामर्पितवान् एतेननि
र्ममत्वमुक्तं ५९

तथेतिगांमुक्तवतेदिलीपः।सद्यःप्रतिष्ठंभविमुक्तबाहुः॥सन्यस्त
।शस्त्रोहरयेस्वदेहमुपानयत्पिंडमिवामिषस्य ५९ तस्मिन्क्षणेपालयि
तुःप्रजानामुत्पश्यतःसिंहनिपातमुग्रं।अवाङ्मुरखस्योपरिपुष्पदृष्टिः
पपातविद्याधरहस्तमुक्ता ६०॥ तस्मिन्निति तस्मिन्क्षणेउग्रंसिंहनिपातंउत्प
श्यतःउत्प्रेक्षमाणस्यतर्क्यतः।अवाङ्मुरखस्यप्रजानांपालयितुःराज्ञःउपरिउपरिष्ठातउ
पर्युपरिष्ठादिनिपातःविद्याधराणांदेवविशेषाणांहस्तैमुक्तापुष्पदृष्टिःपपात॥६०॥

उत्तिष्ठेति।राजाअमृतमिवआवरतीति।अमृतायमानं।उपमानादान्धारइतिक्यप्रततः
शान्नु।उत्थितंउत्पन्नंहेवत्सउत्तिष्ठेतिवचोनिशम्यश्रुत्वाउत्थितः।सन्असेःशतप्रत्ययः
अग्रतःप्रस्रवःक्षीरस्त्रावोयस्याःसातांप्रस्रव्तीर्णंजांस्वांजननीमिवददर्शसिंहंनददर्शः६१

उत्तिष्ठवत्सेत्यमृतायमानंवचोनिशम्योत्थितमुत्थितः।सन्।ददर्शराजाजन
नीमिवस्वांगामग्रतःप्रस्रविणीनासिंहं ६१ तंविस्मितंभेतुरुवाचसाधोमाया
मयोद्राव्यपरीक्षितोसि।ऋषिप्रभावान्मयिनांतकोषिप्रभुःप्रहंतुंकिमुतान्य

तमिति।विस्मितंआश्चर्यगतंकर्तरिक्तः।तंदिलीपंधेनुरुवाचकिमित्यत्राहहेसाधोमाया
मुद्राव्यकृत्ययित्वापरीक्षितोसिमया।ऋषिप्रभावान्मयिअंतकोषियमापिप्रहंतुंनप्रभुः
नसमर्थः।अन्यहिंसाःघातुकाःशशरुर्घानुकेहिंस्त्रइत्यमरः।नमिकंपीत्यादिनारप्रत्य
यः।किमुतसुखेनाप्रभवइतियोज्यं बलवत्सुष्टु किमुतस्वपलंविबुधनिर्भरइत्यमरः६२

र० द्वि०
२१

भक्त्येति हेवत्सगुरो भक्त्या मयि अनुकंपयाचते तुभ्यं प्रीतिस्मि ॥ क्रियाग्रहणमपीति च
नुयश्वरं देवेभ्यो वरणीयं चतुर्थं वैवाह्यं चैव वरः श्रेष्ठं त्रिषु क्लीबं मनाकुप्रियं त्यमरः वृणी
ष्य कुरु तथा हि मां केवलानां पयसां प्रसूतिका नावेहि न विद्धि किंतु प्रसन्नां कामान्ति
प्रीतिकाममुधातामवेहि ॥ ६३ ॥ तत इति मानिनाथः प्रजि
भक्त्या गुरो नय्यनुकंपयाच प्रीतिस्मिते वत्सवरं वृणीष्य ॥ न केवलानां पयसां प्र
सूतिमवेहि मां काममुधां प्रसन्नां ॥ ६३ ॥ ततः समानीयं समानिताथ हस्तोस्व
हस्तार्जितवीरशब्दः ॥ वंशस्य कर्तारं मनंतर्कीर्तिमुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥
तानिधिः सहस्रार्जितो वीरशब्दो येन सः एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तं ॥ सराजा
हस्तौ समानीयसंधायां जलं बध्नेत्यर्थः ॥ वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारं अतएव रघुकुल
मिति प्रसिद्धः अनंतकीर्तिस्त्रिरयशसंतनयं मुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥ ॥ २१